

معرفی و بررسی نشانه‌های اعراب

در نسخه‌ای کهن از قرآن کریم*

□ رضا فرشچیان^۱

چکیده

کتابخانه مک‌لنن^۲ دانشگاه مک‌گیل^۳ حاوی مجموعه‌هایی از ذخایر نفیس و گوهرهای درخشان فرهنگ اسلام و ایران می‌باشد، قطعات کمیاب از قرآن کریم از جمله آن‌هاست. یکی از کهن‌ترین قطعه‌های قرآن که در این کتابخانه نگهداری می‌شود آیاتی از سوره مبارکه زمر را در بر دارد. این قطعه به خط کوفی بر دو طرف پاره‌ای از پوست نگارش یافته است و برای نشان دادن حرکت حروف و اعراب آیه‌ها از نقطه‌هایی قرمز رنگ استفاده شده است و نمی‌توان به یقین درباره نقطه حروف متشابه یا نشانه‌های تقسیم آیه‌ها اظهار نظر کرد. از نشانه‌های درخور توجه این دست‌نوشته نقطه‌هایی پیرامون واو می‌باشد. این نقطه‌ها با توجه به حرکت حرف بعد از واو نهاده شده‌اند. وجود دو نقطه بین و قبل از برخی از الف‌های این قطعه نیز قابل توجه می‌باشد. مقاله حاضر که

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۹/۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۴/۲۳.

۱. استادیار دانشگاه شهید باهنر کرمان (farshchian@uk.ac.ir).

2. McLennan.

3. McGill University.

حاصل ارزیابی این نسخه منحصر به فرد در مدتی طولانی است، بیانگر کوشش‌های
طلایه‌داران کتابت قرآن کریم و شیوه‌های ابداعی آنان در نگارش کلام الله مجید
می‌باشد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، نسخ خطی قرآن، سوره زمر، دانشگاه مک‌گیل،
Parchment.

مقدمه

یک قطعه پوست^۱ (ر.ک: پیوست ۱ و ۲) که بر هر دو طرف آن آیاتی از سوره مبارکه زمر
کتابت شده است به شماره AC 151 در کتابخانه مک‌لنن دانشگاه مک‌گیل در شهر
مونت‌رآل استان کبیک کانادا در بخش کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه^۲
نگهداری می‌شود.^۳ نگارنده با مغتنم شمردن فرصت مطالعاتی در مؤسسه مطالعات
اسلامی^۴ آن دانشگاه این نسخه منحصر به فرد را که متأسفانه آسیب فراوان دیده است
در مدتی بسیار طولانی مورد ارزیابی قرار داده که حاصل آن مقاله حاضر است. با نظر
به قدمت این نسخه و در بر داشتن نشانه‌هایی متنوع در نقط و بعضاً اعیان قرآن کریم
که تا کنون به آن‌ها کمتر پرداخته شده است، نگارنده در صدد معرفی تفصیلی آن
است. این مقاله بیانگر کوشش‌های طلایه‌داران کتابت قرآن کریم و شیوه‌های ابداعی
آنان در نگارش کلام الله مجید می‌باشد. بیشتر دکتر آدام گچک^۵ در مقاله «قطعات

۱. Parchment قطعه‌ای پوست است که می‌توان بر هر دو طرف آن نوشت به این دلیل که مات است و زمانی
که به صورت طومار در آید تکه‌تکه نمی‌شود. (Fuchs, *The History and Biology of Parchment*).

2. Rare books and special collections.

۳. جهت آگاهی از آثار کهن اسلامی در این دانشگاه ر.ک:

Gacek, 1989: 37-53; Gacek, *Arabic Lithographed Books in the Islamic Studies Library*:
viii/269; Gacek, 1991: xviii/291; Gacek, 2002: [643]-657; Gacek, 1984-1985: 2 v.:
iii; Gacek & Yayıncıolu, 1998: 41-63; Gacek, 2005.

۴. مؤسسه مطالعات اسلامی (Institute of Islamic Studies) تأسیس به سال ۱۹۵۲، یکی از مهم‌ترین
مراکز آموزشی - تحقیقاتی اسلامی در شمال قاره آمریکا به شمار می‌رود. از مهم‌ترین ویژگی‌های این
مؤسسه، کتابخانه بسیار غنی آن [Islamic Studies Library (ISL)] می‌باشد، این کتابخانه دربردارنده
بیش از ۱۱۰ هزار جلد کتاب به زبان‌های شرقی و اروپایی می‌باشد و مجموعه نسخ خطی آن در بخش
کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در کتابخانه مک‌لنن نگهداری می‌شود (جهت اطلاع بیشتر ر.ک:
<http://www.mcgill.ca/islamicstudies/overview>).

5. Adam Gacek.

اولیه قرآنی^۱ که به سال ۱۹۹۰ م. توسط انتشارات دانشگاه مک گیل منتشر شده است به معرفی اجمالی بیست قطعه قرآن موجود در کتابخانه دانشگاه مک گیل اقدام نموده است که قطعه مورد پژوهش یکی از آنهاست. کار ایشان علاوه بر بررسی این نسخه به مطالعه فرانسوا دیروش^۲ مبتنی است ولی در مورد این نسخه از معرفی کوتاه فراتر نرفته و از نقطه^۳ و اعجام آن به تفصیل سخن گفته نشده است. ترجمه معرفی این قطعه در مقاله ایشان به قرار زیر است:

"AC 151، یک برگ ۱۳۵×۸۴/۱۷۰×۱۲۵ میلی‌متر، ۱۴ سطر در هر صفحه. بر چرم با جوهر قهوه‌ای تیره نوشته شده است. نقطه‌گذاری^۴ نشده ولی با نقطه‌های قرمز اعراب شده است. کناره‌های برگه آسیب دیده است، آب باعث لکه‌ای در گوشه بالای آن شده است و یک محدوده اکسیده شده است. متن در قسمت ضخیم‌تر^۵ نگارش یافته است و آیات تقسیم‌بندی نشده‌اند.

1. Early Qur'anic fragments.

2. François Déroche.

۳. پژوهش و نگارش در شناخت مسائل مربوط به نقط قرآن کریم از پیشینه‌ای بس بلند برخوردار است و پیشگام در این حوزه خلیل بن احمد فراهیدی (۱۰۰-۱۷۰ ق.) بوده است (دانی، ۱۴۰۷: ۹). از اثر او در *الفهرست ابن ندیم* (م. ۳۸۵ ق.) به *کتاب النقط و الشكل* یاد شده است (۱۹۷۸: ۶۴). جمعی دیگر که در این باره دست به تألیف زده‌اند، عبارت‌اند از: محمد بن عیسی، ابواسحاق یزیدی، ابراهیم بن یحیی (م. ۲۲۵ ق.)، ابن الانباری محمد بن القاسم (م. ۳۲۸ ق.)، ابوحاتم سجستانی سهل بن محمد (م. ۲۴۸ ق.)، دینوری (همان: ۵۳). متأسفانه گزارشی از وجود نسخه‌هایی از این کتاب‌ها در دست نیست (مراجعه به *الفهرس الشامل «مجلدات علوم القرآن، مخطوطات التفسیر و علومه، مخطوطات التجوید، ج ۳»* نشان می‌دهد که از این آثار نسخه‌های خطی گزارش نشده است [ر. ک: *مخطوطات التفسیر، ج ۱ و ۲، زیر نام نام‌برندگان؛ نیز: همان: ۳۶/۱، ۴۲، ۹۹۹*]). ابن ابی داود سجستانی (م. ۳۱۶ ق.) بخشی از *کتاب المصاحف* خود را با نام «باب نقط المصاحف» به این مبحث اختصاص داده است (۱۴۲۳: ۳۲۲-۳۲۴). ابوعمر و دانی (م. ۴۴۴ ق.) از دانشمندان نامی این حوزه، *المحکم فی نقط المصاحف و النقط* را با هدف تبیین این مباحث به رشته تحریر درآورده است. اخیراً دکتر عبدالنواب مرسی حسن اکرت، استادیار دانشگاه الازهر، در پژوهشی درازدامن به نام *الضبط المصحفی نشأته و تطوره* به تفصیل از کتابت قرآن کریم در مصاحف و تاریخ و رویدادهای مرتبط به ضبط، نقط و اعجام قرآن کریم سخن گفته است. این اثر به سال ۲۰۰۸ م. توسط مکتبه الآداب در قاهره منتشر شده است.

۴. مراد، نقطه‌گذاری حروف متشابه است که از آن به «اعجام» یاد می‌شود (برای تفصیل ر. ک: دانی، ۱۴۰۷: ۳۵ و ۴۳).

5. Flesh side.

سوره زمر (۳۹)، آیات ۶-۱۷ (آغاز): ﴿لَا هُوَ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ﴾ (۶) ﴿إِنْ تَكْفُرُوا...﴾ (انجام): ﴿إِلَى اللَّهِ تُمِ الْبَشَرَى ف﴾ (Gacek, 1990: 59; Déroche BII (pl. XI))

۱. توصیف قطعه

این قطعه به ابعاد تقریبی ۱۷۹×۱۲۵ میلی متر است و در طرفین آن آیات ششم تا هفدهم از سوره مبارکه زمر در ۱۴ سطر به ابعاد تقریبی ۸۴×۱۳۵ به خط کوفی با جوهر قهوه‌ای تیره نوشته شده است.

طرف اول با ﴿لَا هُوَ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ﴾ (زمر/ بخش پایانی آیه ۶) آغاز و با ﴿اتَّقُوا رَبَّ﴾ (زمر/ ۱۰) پایان یافته است. پشت برگه با ﴿لَّذِينَ أَحْسَنُوا﴾ (زمر/ ۱۰) شروع شده است و با ﴿تَمَّ الْبَشَرَى﴾ (زمر/ بخش پایانی آیه ۱۷) پایان یافته است و حروف منفصل هر کلمه با فاصله از بقیه حروف آمده است؛ برای نمونه در طرف دوم، الف ﴿الْصَّابِرُونَ﴾ در انتهای سطر دوم و بقیه در سطر سوم نوشته شده است:

و یا ﴿ذَلِك﴾ در سطور یازده و دوازده نگارش یافته است. اعراب آیات به وسیله نقطه‌های قرمز مشخص شده‌اند ولی جز در دو مورد حروف مشابه دارای نقطه نیستند و احتمالاً در دو مورد می‌توان به وجود علامت پایان آیه اذعان نمود. این قطعه بسیار عتیق و قدیمی بوده و اگرچه نمی‌توان به درستی تاریخ^۲ و

۱. با توجه به نوع نگارش این قطعه همزه «إِلا» در صفحه قبل بوده است.

۲. دکتر آدام گچک (Adam Gacek) کتاب‌شناس و متخصص نسخ خطی عربی در دانشگاه مک‌گیل معتقد است که درباره قدمت قطعه قرآنی‌هایی که در این دانشگاه نگهداری می‌شود، نمی‌توان اظهار نظر قطعی کرد، اما قطعه‌های نگارش یافته بر کاغذ نمی‌توانند متعلق به پیش از نیمه دوم قرن دوم که مسلمانان با کاغذ آشنا شدند، باشد. نگارش بر پوست پیش از آشنایی با کاغذ رواج داشته است و در شرق دنیای اسلام قرآن بر پوست نیز تا حدود قرن چهارم کتابت می‌شده است، اگرچه در مغرب شاهد این روال تا قرن هشتم هجری می‌باشیم (Gacek, 1990: 59). وی درباره پرسش نگارنده مبنی بر تخمین زمان نگارش این قطعه، ضمن تذکر مشکل بودن آن، در یک نگاه کلی آن را خط اوایل دوره عباسی بر پوست می‌داند (Early Abbasid script on parchment in the horizontal format).

مکان نگارش^۱ آن را دانست ولی با ملاحظه نگارش بر پوست و به ویژه کهنگی آن و علامت‌های موجود، می‌توان نسخه را نزدیک به زمانی دانست که نقط به نگارش نسخ قرآنی راه پیدا کرده است.

قطعه مورد گفتگو آسیب بسیار دیده است و به خصوص در اواسط سطور ۱۲ و ۱۳ روی کلمات ﴿يَسْتَوِي﴾ و ﴿يَتَذَكَّرُ﴾ (زمر/ ۹) در طرف اول و بین دو واژه ﴿اللَّهُ﴾ و ﴿بِهِ﴾ (زمر/ ۱۶) در طرف دوم به دلیل اکسید شدن سوراخ شده است و در گوشه سمت چپ طرف اول (اواخر سطور اول تا هفتم) به سبب رطوبت ناشی از آب یا روغن، رنگ پوست به تیرگی رفته است و طرف دوم از این جهت آسیب کمتری دیده است. کهنگی، تأثیر بیشتری بر طرف اول نهاده است، ۴ سطر آغازین پررنگ‌تر از دیگر سطور است و برخی کلمات به دشواری قابل خواندن است این امر به ویژه در ۳ سطر پایانی قابل مشاهده است اما طرف دوم به مراتب خواناتر است و واژگان کمتر تغییر رنگ داده‌اند و به جز کلمه ﴿الصَّبْرُونَ﴾ (سفر ۳) و ﴿البشرى﴾ (سفر آخر) بقیه متن قابل خواندن است.

۲. نشانه‌های اعراب

در این قطعه نقطه‌های قرمز رنگ نشانگر اعراب کلمات قرآنی هستند، اگرچه سرتاسر متن اعراب نشده است ولی این علامت‌ها به وفور در این قطعه دیده می‌شوند.

مصاحف در آغاز بدون نشانه‌های اعراب کتابت می‌شده است (ر.ک: حسن، ۲۰۰۳: ۱۰۷). مطالعه در تاریخ قرآن نشان می‌دهد که در قرن نخست هجری مسلمانان اقدام به

۱. ابن ابی داود در کتاب المصاحف از کتابت نکردن یاء در مصاحف عراقی سخن گفته است: «وأهل العراق لا يثبتون الياء» (سجستانی، ۱۴۲۳: ۱۵۳) و بنا به سخن ابن انباری در هر اسم منادای مضاف به یاء متکلم، یاء کتابت نمی‌شود. وی به دو آیه ۱۰ و ۱۶ در سوره زمر استناد می‌کند و اضافه می‌کند که در ﴿يَعْبَادِي الَّذِينَ أَسْرَفُوا﴾ (زمر / ۵۳) چنین نیست (ر.ک: دانی، ۱۴۳۱: ۳۲۰؛ همو، الممتع، بی‌تا: ۴۱)، در این قطعه در دو مورد نخست یاء محذوف می‌باشد (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، س ۱۴؛ ص ۲، س ۱۲) و متأسفانه از شیوه نگارش آیه ۵۳ آگاهی نداریم. اما در ادامه سخن ابن انباری می‌یابیم که در مصاحف عراق و نه مدینه، ﴿يَعْبَادِ﴾ (زخرف / ۶۸) بدون یاء کتابت می‌شده است. علاوه بر این در گزارش دانی از مصاحف عراقی می‌خوانیم که آن‌ها جز از رنگ قرمز برای نشان دادن حرکت‌ها و همزه‌ها استفاده نمی‌کردند (۱۴۰۷: ۲۰) و این در حالی است که در مصاحف دیگر از رنگ زرد نیز بهره می‌برده‌اند. استفاده از رنگ قرمز و نوشتن یاء می‌تواند حدس بر کتابت این نسخه در عراق را تقویت کند.

ابداع نشانه‌های اعراب نمودند. این کار در آغاز با نقطه‌گذاری بر حروف صورت می‌گرفته و به نظر برخی دانشمندان در واقع تکمیل رسم‌الخط عربی بوده است (حمد، ۱۴۰۲: ۴۶۶، پاورقی ۱؛ حسن، ۲۰۰۳: ۱۹۷). بسیاری از دانشمندان نقطه‌گذاری برای نشان دادن اعراب واژگان قرآن کریم را از ابتکارات ابوالاسود دؤلی (۱-۶۹ ق.) می‌دانند (دانی، *النقط*، بی‌تا: ۱۲۹؛ همو، ۱۴۰۷: ۴؛ اکرت، ۲۰۰۸: ۶۹؛ برای تفصیل بیشتر ر.ک: حمد، ۱۴۰۲: ۴۹۰-۵۰۴). بنابر روش ابوالاسود وجود نقطه‌هایی بر بالا، پایین و مقابل حرف به ترتیب حکایت از فتحه، کسره و ضمه می‌کند و وجود همزمان دو نقطه حاکی از تتوین است. اگرچه در برخی دیگر از شهرها همانند مدینه و مکه روش دیگری برای نقطه‌گذاری در پیش گرفته بودند، نهایتاً همه به این سبک روی آوردند (دانی، ۱۴۰۷: ۸-۶؛ ر.ک: حسن، ۲۰۰۳: ۲۰۱).

نشانه‌های اصلی اعراب در این قطعه همانند چیزی است که از کار ابوالاسود گزارش شده است و در آن اثری از تأثیرپذیری از روش‌های دیگر نمی‌یابیم، نظیر استفاده از رنگ زرد و یا وجود قوس به هنگام تشدید که در روش اهل مدینه نقل شده و یا دلالت نقطه بالای حرف بر ضمه و نقطه مقابل آن بر فتحه که از مصحفی از اهل مکه گزارش شده و همچنین دلالت پاره‌خطی کوتاه بر سکون که از ابتکارات اتباع ابوالاسود دانسته شده است (ر.ک: حسن، ۲۰۰۳: ۸-۹ و ۴۹-۵۱؛ الاکرت، ۲۰۰۸: ۷۲-۷۳).

بنابراین طبیعی است مواردی را که با نشانه‌های ابوالاسود هماهنگی دارد متأثر از ابتکار وی بدانیم. این موارد بنا بر نظر ابوعمرو دانی (۳۷۱-۴۴۴ ق.) منحصر به حرکات (سه‌گانه) و تتوین می‌باشد (۱۴۰۷: ۶). با توجه به روشن نبودن تاریخ کتابت این قطعه نمی‌توان به یقین از تأثیرگذاری و یا تأثیرپذیری آن به روشنی تمام سخن گفت.

۱-۲. نشانگر فتحه

یک نقطه قرمز مدور^۱ درست بالای حرف، نشانگر فتحه است، همانند (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، س ۱)، گاهی اوقات بین حرف و این نقطه فاصله‌ای نیست ولی برخی اوقات این نقطه با فاصله کمی بالای حرف گذاشته شده است، نظیر «فَأَنی» (همانجا).

۱. نقطه‌های اعراب در آغاز مدور و به رنگی غیر از رنگ متن بوده است (حمد، ۱۴۰۲: ۴۸۸).

این نقطه در همزه‌های مفتوح بالای دنبالک انتهای همزه در سمت چپ همزه قرار دارد برای نمونه ﴿أَخَافُ﴾ چنین است: (همان، ص ۲، س ۶) و ﴿أَنْ أُعْبَدَ﴾ (همانجا، س ۴). تعبیر دانی برای بیان این نشانه چنین است: «وَأَلْفٌ عَلِيٌّ خَاصِرْتَهَا عَنِ يَمِينِهَا نَقْطَةٌ وَهِيَ لَهْمِزَةٌ مَفْتُوحَةٌ» (۱۴۰۷: ۲۵۰).

﴿آئَاءُ اللَّيْلِ﴾ تنها موردی در این قطعه است که همزه مفتوح بعد از حرف مدی آمده است. ناقط تنها نقطه‌ای قرمز رنگ بر بالای الف و کمی متمایل به راست قرار داده است، بنگرید: (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، انتهای س ۱۰ و ۱۱). دانی به این روش برای نقطه گذاری اشاره نکرده است، او آورده است که ناقطان برای همزه مفتوح بعد از حرف مدی همانند ﴿شُهَدَاءُ﴾ نقطه‌ای در سمت چپ الف می گذارند (۱۴۰۷: ۲۴۹).

۲-۲. نشانگر ضمه

یک نقطه قرمز در میان (درون) حرف نشانگر ضمه در این قطعه قرآنی است، همانند ضمه تاء در ﴿تَصْرُفُونَ﴾ (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، س ۱). در واو جمع این نقطه روی آن و یا بین واو و الف جماعه قرار دارد همانند ﴿تَكْفُرُوا﴾ (همانجا) و ﴿أَحْسَبُوا﴾ (همان، ص ۲، س ۱). در زمانی که حرف آخر کلمه مضموم باشد این نقطه در انتهای حرف آمده است، نظیر ﴿أَخَافُ﴾ و ﴿عَصِيَّتْ﴾ (همان، ص ۲، س ۶). در همزه‌های مضموم این نقطه در پایین سمت راست همزه ثبت شده است، برای نمونه می توان به ﴿أُخْرَى﴾ (همان، ص ۱، س ۴) و ﴿أُمِرْتُ﴾ اشاره کرد: (همان، ص ۲، انتهای س ۴۰۳).

۳-۲. نشانگر کسره

یک نقطه زیر حرف نشانگر کسره است. البته این نقطه متمایل به سمت چپ حرف است، همانند ﴿هَذِهِ﴾ (همان، ص ۲، س ۱) و ﴿بِعَيْرٍ﴾ (همانجا، س ۳). نشانه کسره در همزه در پایین دنبالک انتهایی همزه در سمت راست قرار دارد، برای نمونه می توان به ﴿إِنْ﴾ و ﴿فَإِنَّ﴾ اشاره کرد (همان، ص ۱، س ۱). دانی از این نشانه به نقطه‌ای که زیر الف نهاده شده، یاد کرده است (۱۴۰۷: ۲۵۱).

۳. تنوین‌ها

در این قطعه قرآنی دو نقطه نزدیک به هم نشانه تنوین می‌باشد. این نوع نشانه گذاری برای تنوین‌ها نیز از ابتکارات ابوالاسود دؤلی به شمار می‌آید.

۱-۳. تنوین و فتحه

دو نقطه افقی بالای حرف نشان می‌دهد که حرف مفتوح را باید منون خواند همانند ﴿نُعْمَةٌ﴾ (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، ۷). هنگامی که کلمه منصوب با الف نگارش یافته باشد گاهی این دو نقطه به صورت عمودی قبل از الف نوشته شده است، همانند ﴿مُنِيبًا إِلَيْهِ﴾ (همان، ص ۱، ۷). در ﴿قَلِيلًا إِنَّكَ﴾ این دو نقطه را قبل از «لا» می‌بینیم: (همان، ص ۱، انتهای س ۹، ۱۰) و زمانی این دو نقطه دیده نمی‌شود، برای نمونه بنگرید به: ﴿سَاجِدًا وَقَائِمًا يَدْزُرُ﴾ (همان، ص ۱، ۱۱). شاید بتوان علت این امر را در سخن ابوعمر و دانی یافت؛ او آورده است در مواردی که این تنوین به حرف حلق بخورد، دو نقطه قبل از الف به صورت طولی گذاشته می‌شود و آنگاه ﴿يَسِيرًا إِنَّ جَبْتَنِيَّوَا﴾ (نساء / ۳۱-۳۰) را به عنوان یکی از شواهد ذکر می‌کند. وی ادامه می‌دهد در صورتی که تنوین به حروف حلقی نخورد، این نقطه بر عرض گذاشته می‌شود (۱۴۰۷: ۲۴۸)، از این رو این احتمال وجود دارد که ناقط این قطعه تنها در صورت نخست از نقطه‌های قرمز برای نشان دادن تنوین استفاده کرده باشد.

۲-۳. تنوین و ضمه

دو نقطه عمودی نزدیک به هم که بعد از حرف قرار گرفته است، نشانه تنوین برای حرف مضموم است، نظیر ﴿عَنِّي﴾ (قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، ۲)، ﴿عَلِيمٌ﴾ (همانجا، ص ۵) و ﴿ظَلَّلٌ﴾ (همان، ص ۲، ۱۱).

۳-۳. تنوین و کسره

دو نقطه افقی در زیر حرف نشان‌دهنده تنوین حرف مکسور می‌باشد همانند ﴿حِسَابٍ﴾ (همان، ص ۲، ۳) و ﴿يَوْمٌ﴾ (همانجا، ص ۶). البته گاه این دو نقطه کمی به سمت هم متمایل شده‌اند که همانند دو ساق مثلث متساوی الاضلاع

شده‌اند، همانند ﴿عَظِيمٌ﴾ (همانجا، ص ۷).

۴. نقطه‌هایی قرمز رنگ پیرامون واو

در این قطعه قرآنی در مواردی نقطه‌هایی پیرامون واو وجود دارد. از بررسی این موارد می‌توان نتیجه گرفت که اگر واو در ابتدای کلمه باشد و حرف بعد از واو الف و یا مفتوح باشد، برای واو مفتوح، نقطه‌ای قرمز قبل از حرف در میانه و یا بالای واو نگارش یافته است، همانند ﴿وَإِسْعَى﴾ (همان، ص ۲، س ۲)، ﴿وَأَنبَأُوا﴾ (همان، ص ۲، س ۱۴)، ﴿وَقَائِمًا﴾ (همان، ص ۱، س ۱۱) و ممکن است ﴿وَيَرْجُوا﴾ نیز به همین صورت باشد که به دلیل ناخوانا بودن نمی‌توان دقیقاً اظهار نظر کرد، بنگرید: (همان، انتهای ص ۱۱، ۱۲).

این در حالی است که در برخی موارد نقطه‌ای مشاهده نمی‌شود، همانند ﴿وَلَا يُرْضَى﴾ (همان، ص ۱، س ۲)، ﴿وَلَا تَنْزِي﴾ (همانجا، ص ۳) و مواردی نیز ناخواناست.

در صورتی که حرف بعد از واو مضموم و یا مکسور باشد این نقطه در زیر واو قرار دارد، همانند ﴿وَأَمْرٌ﴾ ^۲ (همان، ص ۲، س ۴، ۵)، ﴿وَإِذَا﴾ (همان، ص ۱، س ۶).

در مواردی که واو در ابتدا نباشد و بعد از آن الف نوشته شده باشد، نقطه‌ای قرمز رنگ در سمت راست واو متمایل به پایین دیده می‌شود، برای نمونه بنگرید: ﴿شَكَرُوا﴾ (همان، ص ۱، س ۳)، ﴿أَنبَأُوا﴾ (همان، ص ۲، س ۱۴)

۱. کاتبان مصاحف بعد از واو جمع و واو اصلی کلمه ولو اینکه فعل مفرد باشد، الف را کتابت می‌کرده‌اند و از این قاعده چند کلمه مستثنا می‌باشند (ر.ک: دانی، ۱۴۳۱: ۲۸۵؛ همو، المقنع، بی‌تا: ۳۵). در قطعه مورد پژوهش نیز به همین صورت آمده است، همانند کتابت الف در واژگانِ ﴿حَسِرُوا﴾، ﴿أَنبَأُوا﴾، ﴿يَدْعُوا﴾ و... لازم به توضیح است که در ﴿وَيَرْجُوا حَمَةَ رَبِّهِ﴾ به دلیل اینکه ﴿يَرْجُوا﴾ در انتهای سطر یازدهم قرار گرفته است، این الف در ابتدای سطر دوازدهم کتابت شده است (ر.ک: قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، س ۱۱ و ۱۲).

۲. در این مورد مشاهده می‌شود که این نقطه نمی‌تواند مربوط به واژگان سطر زیرین باشد چرا که نقطه قرمز رنگی که در سمت راست همزه نهاده شده است مربوط به کسره واژه ﴿إِنِّي﴾ در ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ﴾ (زمر/ ۱۳) می‌باشد.

و ﴿يَدْعُوا﴾ (همان، ص ۱، س ۸). در ﴿تَكْفُرُوا﴾ مشخص نیست که به مرور این نقطه کم‌رنگ شده است و یا در صدد پاک کردن آن بوده‌اند. بنگرید:

در ﴿أَحْسِنُوا﴾ این نقطه دیده نمی‌شود (همان، ص ۲، س ۱) و در ﴿فَأَعْبُدُوا﴾ که واو در اول سطر قرار دارد، به نظر می‌رسد که فاصله این نقطه بیشتر از بقیه موارد می‌باشد: (همان، ص ۲، انتهای س ۷ و ۸) و البته به دلیل کم‌رنگ شدن و در حاشیه قرار داشتن آن نمی‌توان به درستی اظهارنظر کرد.

۵. نقطه‌های پیرامون الف

در این قطعه قرآن، در برخی موارد دو نقطه قرمز رنگ بین دو الف موجود در دو کلمه پیاپی دیده می‌شود، این موارد عبارتند از:

﴿اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾^۱: (همان، ص ۲، س ۱۳).
 در ﴿أَتَابُوا إِلِيَّ﴾ اولین نقطه کمی رنگ خود را از دست داده است، بنگرید:
 (همان، ص ۲، س ۱۴)، در ﴿خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ﴾ این نقطه‌ها بین دو الف دیده نمی‌شود، بلکه قبل از الف اول آمده، بنگرید:
 (همان، ص ۲، س ۹) و در ﴿يَدْعُوا إِلَيْهِ﴾ مطلقاً مشاهده نمی‌شود:
 (همان، ص ۱، س ۸).

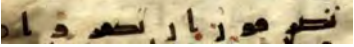
آیا این دو نقطه در ﴿خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ﴾ و ﴿أَتَابُوا إِلِيَّ﴾ نشانه مد است؟ چرا در ﴿يَدْعُوا إِلَيْهِ﴾ دیده نمی‌شود؟ و در ﴿اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾ وجود دارد، آیا ناقط یا ناقطان اشتباه کرده‌اند؟ یا هدفی و رای آنچه می‌دانیم در ذهن داشته‌اند.

همچنین در مواردی بین الف و لامی که متصل به حروف شمسی هستند این دو نقطه وجود دارد، همانند: ﴿الصَّابِرُونَ﴾ (همان، ص ۲، انتهای س ۲ و

۱. در این قطعه قرآنی الف به اختصار از کلماتی همانند ﴿يَاغِبَادِ﴾، ﴿الْحَاسِرِينَ﴾ و ﴿الطَّاغُوتَ﴾ حذف شده است (ر.ک: قطعه ش ۱۵۱، ص ۱، س ۱۴؛ ص ۲، س ۸ و ۱۳). حذف الف در یاء ندا و در کلمات پرکاربرد جمع سالم مورد عمل تمامی کاتبان مصاحف بوده است (ر.ک: دانی، ۱۴۳۱: ۲۲۰ و ۲۶۳). لازم به ذکر است که بنا به نقل ابن ابی داود، کتابتِ ﴿الطَّاغُوتَ﴾ (بدون الف) در سوره بقره مورد اتفاق تمامی کاتبان مصاحف بوده است (سجستانی، ۱۴۲۳: ۲۶۱).

۳)، ولی در ﴿بَدَاتِ الضُّوَرِ﴾ (همان، ص ۱، س ۶) و ﴿مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ﴾ (همان، ص ۱، س ۹) دیده نمی‌شود.

۶. نشانه‌های دیگر

۱-۶. به نظر می‌رسد که در این دست‌نوشته تنها در دو مورد نشانه‌هایی برای تشخیص حروف متشابه به کار برده شده است، اول دو نقطه قهوه‌ای هم‌رنگ با متن برای حرف تاء در ﴿ضُرْفُونَ﴾ و دوم دو پاره خط مورب جهت حرف تاء در ﴿تَكْفُرُوا﴾، بنگرید: (همان، ص ۱، س ۱). با توجه به ناهمگون بودن این دو علامت با بقیه نشانه‌های موجود در قطعه و به خصوص اینکه این دو مورد در کلمات اولیه متن است، به احتمال بسیار این علامت‌ها در زمان‌های بعد اضافه شده است.

۲-۶. یک نقطه بزرگ بین ﴿أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ و ﴿قُلْ﴾ (همان، ص ۱، س ۱۴) که رنگ آن به مرور به قهوه‌ای روشن تغییر یافته است. گویا قبلاً نیز این علامت ذهن محقق‌ی! دیگر را به خود مشغول ساخته و به مزات بر گرد آن خطوطی را به یادگار نهاده است. شبیه همین نقطه بین واژگان ﴿فَاتَّقُونَ﴾ و ﴿وَالَّذِينَ﴾ دیده می‌شود، بنگرید: (همان، ص ۲، انتهای س ۱۲ و ۱۳).

از جهت اینکه آیه ۹ سوره زمر با ﴿أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ و آیه ۱۶ با ﴿فَاتَّقُونَ﴾ به پایان می‌رسد، می‌توان احتمال داد که این دو نقطه علامتی برای نشان دادن مجموعه‌ای از آیات و یا پایان و شروع آیه باشد. احتمال اول نسبت به دیگری رجحان دارد چرا که تنها در این قطعه همین دو مورد دیده می‌شود و اگر بنا بر علامت‌گذاری انتهای آیات می‌بود، بایستی به موارد بیشتری برمی‌خوردیم، اما نظر به قدمت این قطعه نمی‌توان به هیچ یک به دیده یقین نگریست.

۱. بنا به سخن دانی در *المقتنع*، کاتبان مصاحف بعد از واو رفع، الف را کتابت می‌کرده‌اند، همانند واژه ﴿أُولُوا الْعِزْمِ﴾ (المقتنع، بی تا: ۳۵؛ نیز ر. ک: همو، ۱۴۳۱: ۲۸۷)، در این قطعه نیز این الف کتابت شده است، همانند ﴿أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ (ص ۱، س ۱۳).

نتیجه گیری

در این مقاله یکی از قدیمی ترین قطعات موجود قرآن کریم که در بردارنده نشانه‌هایی منحصر به فرد در اعراب قرآن کریم است، معرفی گردید. این قطعه که بر دو طرف پاره‌ای پوست کتابت شده است و در بردارنده حدود دوازده آیه از سوره مبارکه زمر می‌باشد، علاوه بر آنکه سندی درخور از کتابت قرآن کریم است، نشان از اهتمام و سخت کوشی مسلمانان به امر نگارش قرآن کریم دارد. قطعه مورد مطالعه در بردارنده نشانه‌هایی ویژه در اعراب قرآن است به گونه‌ای که به برخی از این علائم در کتاب‌های نقط و علوم قرآنی اشاره نشده است، همانند علامتی که نشان‌دهنده حرکت همزه مضموم می‌باشد. یکسانی خط و یکدست بودن اغلب نشانه‌های قطعه مورد بررسی به ویژه از جهت اندازه و کیفیت رنگ نشان می‌دهد که این قطعه همانند بسیاری دیگر از نسخه‌های خطی در طول زمان دستخوش تغییرات قابل ملاحظه‌ای نشده است.

پیوست ۱: تصویر روی برگ قطعه شماره AC 151، کتابخانه مک‌لنن دانشگاه مک‌گیل.

پیوست ۲: تصویر پشت برگ قطعه یادشده

كتاب شناسی

١. قرآن کریم، سورة زمر، آیات ٦-١٧، نسخه خطی، دانشگاه مک گیل، کتابخانه مک لنان، شماره AC 151.
٢. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، بیروت، دار المعرفة، ١٩٧٨ م.
٣. اکرت، عبدالتواب، الضبط المصحفی نشأته و تطوره، قاهره، مكتبة الآداب، ٢٠٠٨ م.
٤. حسن، صالح بن ابراهيم، الكتابة العربية من النقوش الى الكتاب المخطوط، رياض، دار الفيصل الثقافي، ٢٠٠٣ م.
٥. حمد، غانم قدوري، رسم المصحف، بغداد، اللجنة الوطنية للاحتفال بمطلع القرن الخامس عشر الهجري، ١٤٠٢ ق.
٦. داني، ابو عمرو عثمان بن سعيد، المحكم في نقط المصاحف، تحقيق د. عزة حسن، چاپ دوم، دمشق، دار الفكر، ١٤٠٧ ق.
٧. همو، المقنع في رسم مصاحف الامصار، تحقيق محمد صادق قمحاوي، قاهره، مكتبة الكليات الازهرية، بی تا.
٨. همو، المقنع في معرفة مرسوم مصاحف اهل الامصار، تحقيق نورة بنت حسن بن فهد، رياض، دار التدمرية، ١٤٣١ ق.
٩. همو، النقط، تحقيق محمد صادق قمحاوي، قاهره، مكتبة الكليات الازهرية، بی تا. (چاپ شده به همراه المقنع في رسم مصاحف الامصار)
١٠. سجستاني، عبدالله بن سليمان بن ابي داود، كتاب المصاحف، تحقيق محمد بن عبده، قاهره، الفاروق الحديثه، ١٤٢٣ ق.
11. Fuchs, Robert, *The History and Biology of Parchmen*, Karger Gazette, No. 67 <http://www.karger.com/gazette/67/fuchs/art_5.htm> .
12. Gacek, Adam & Ali Yayciolu, *Ottoman-Turkish Manuscripts in the Islamic Studies Library and Other Libraries of McGill University*, Montréal, Québec, McGill University Libraries, 1998.
13. Gacek, Adam, *A Yemeni Codex from the Library of Sharaf al-Dīn al-Haymī*, Lundun, Muassasat al-Furqān lil-Turāth al-Islāmī, 2002.
14. Gacek, Adam, *Arabic Calligraphy and the "Herbal" of al-Ghāfiqī: a Survey of Arabic Manuscripts at McGill University*, Montréal, Québec, McGill University Libraries, 1989.
15. Gacek, Adam, *Arabic Lithographed Books in the Islamic Studies Library*, McGill University.
16. Gacek, Adam, *Arabic Manuscripts in the Libraries of McGill University*, Montréal, McGill University Libraries, 1991.
17. Gacek, Adam, *Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of the Institute of Islamic Studies*, London, Islamic Publications, 1984-1985.
18. Gacek, Adam, *Early Quranic fragments*, Fontanus, Vol. III, Montréal, Québec, McGill University, 1990.
19. Gacek, Adam, *Persian Manuscripts in the Libraries of McGill University*, Montréal, McGill University Libraries, 2005.